

SZEMLE

Másfél évszázad az erdélyi honismeret szolgálatában

Ez év májusában volt 150 esztendeje annak, hogy az erdélyi szászok honismereti egyesülete, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde 1842. május 19-én és 20-án tartott közgyűlésén Segesváron elkezdte tényleges működését. Magalakulása ugyan 1840. szeptember 14-én Medgyesen történt, de alapszabályait a bécsi kormányzat csak 1841. július 1-én hagyta jóvá.

Ez az az időszak, amikor a polgári átalakulás előkészítése során nagyjából egyidejűleg beértek az erdélyi szász és magyar társadalomban a XVIII. század vége óta egyre gyakrabban felbukkanó tervek és kísérletek a nemzeti tudományosság megszerzésére. Ezt a feladatot a kor a kutatások anyagát biztosító muzeális (levéltári, könyvtári, tárgyi) gyűjtemények, valamint a tudományokat művelő és pártoló társadalmi erőket összefogó, mozgósító egyesületek létesítése útján kívánta megoldani. A szászoknak Brukenthal Sámuel báró jóvoltából 1803-tól fogva volt intézményük a muzeális feladatokra. A Verein létrehozásával tudományművelésük társadalmi feltételeit teremtték meg. A magyaroknál akkor még a muzeális keret kiépítése volt napirenden. 1837-től kezdve az erdélyi magyar sajtóban szó volt arról, hogy a történetíró gróf Kemény József erre a célra óhajta felajánlani nagy értékű levéltári gyűjteményét, kitűnő szakkönyvtárát és értékes régiségtárát. Abban, hogy ezt a szándékát 1841. február 24-én hivatalosan is bejelentette, feltehetően szerepe volt a szász Verein néhány hónappal korábbi megalakulásának, hiszen közismertek Kemény szoros kapcsolatai a szász művelődési élettel.

Jóllehet a Verein alakulógyűlésének szervezői az erdélyi honismeret minden rendű és nemzetiségű művelőjét, valamint pártolóját meghívták Medgyesre, az új egyesület kezdetől fogva ugyanúgy a szászág kizárólagos nemzetiségi tudományos-művelődési szervezeteként működött, akárcsak a magyarok 1859-ben alakult Erdélyi Múzeum-Egyesülete vagy a románok 1861-ben létesült ASTRA-ja. Ezen a tényen az sem változtat semmit, hogy a Verein a szászok oklevéltárának szervezési munkálataiban lelkesen részt vevő Kemény Józsefet 1846-ban, Mikó Imrét pedig 1860-ban választmányi tagsággal is megtisztelte. A Verein első tagjai között található még Brassai Sámuel, gróf Gyulay Lajos, Teleki István, Kuun László, báró Kemény Sámuel, a Barcsai család több tagja és Debreczeni Márton. De az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjai sorában is voltak néhányan a szász tudományosság és közélet vezetői közül; a románságot pedig Andrei Şaguna ortodox érsek az igazgatótagok, Alexandra Sterca Şuluţiu görög katolikus érsek pedig az alapítótagok között képviselte a magyar egyesületben. Végül az ASTRA mindjárt alakuló közgyűlésén több magyar és szász tiszteleti tagot is választott szervezetébe, köztük gróf

Mikó Imrét, az Erdélyi Múzeum-Egyesület létrehívóját, aki jelentős pénzzadománnyal támogatta az induló román egyesületet, akárcsak korábban a Vereint első elnöke: Joseph Bedeus von Scharberg († 1858) emlékének ápolására tett alapítványával. Mindez azonban akkor nem jelentett többet, mint a különböző nemzetiségek civilizált együttélési szabályainak betartását, és csupán a mai etnikai gyűlölködés légkörében tűnik különleges nyitottság jelének.

A nemzeti öntudatosodás időszakába lépett három erdélyi nép mindegyike azért is szervezkedett külön-külön, mert a tudománytól, a művelődéstől saját érdekeinek szellemi fegyverekkel való védelmét is igényelte. A politikumnak ez a jelenléte egészen napjainkig fékezően hatott Erdélyben elsősorban a történetírás fejlődésére. Ma már jóval előbbre tartanánk a múlt kérdéseinek szakszerű feltárásában, ha 1867 után a három nép tudományosságának kapcsolatait és erőfeszítéseit nem a mindenre deformáló hatású nemzetiségi ellentétek, hanem szigorúan a szakmai érdekek határozzák meg. Tudománytalan eljárás lenne azonban olyan együttműködést számon kérni az előttünk járó nemzedékektől, amelynek feltételei még napjainkban is csak formálódóban vannak.

A tudományos kutatás legnagyobb kérdése Erdély viszonylatában az, hogy miként lehet kikerülni abból a teljes szakmai csődből, amelybe a minden korábbi kezdeményezést legázoló kommunista nacionalizmus következtében jutottunk. Ma még kevesen mérik fel, hogy a romániai tudományosság válaszút előtt áll, és gyökeres fordulat nélkül nem lábolhat ki válságos helyzetéből. Pl. a történet-tudományban érinthetetlenül tovább virágoznak a múlt századi romantikus koncepcióknak a diktatúra idején túlburjánzott szélsőségei is.

Annak az időpontnak a meghatározása, hogy mikor válik már halaszthatatlanná ez a döntő fordulat, a román tudománypolitikára és a román történet-kutatásra tartozik, az erdélyi magyar történet-tudomány azonban már most megteszi a megújulásához szükséges lépéseket. Annál is inkább a maga útján kell járnia, mert a magyar népesség múltját nemcsak az ország, de még Erdély történetéből is régen kirekesztették, illetve jelképesre csökkentették. A romániai magyarságnak csak 1918-tól kezdődően vannak kisebbségi tapasztalatai, és ebbe a terhes állapotba valójában csak 1945 után tört bele. A kisebbség önmegtartásának a modern korban fontos eszköze a nemzetiségi tudományosság. A romániai magyar tudomány útjának helyes kijelöléséhez hasznos analógiákkal, tanulságokkal szolgálhat a 800 éves tapasztalattal rendelkező erdélyi szászág művelődési múltja. Akkor is, ha a jelen szomorú valósága szerint ez a történeti tapaszt-

talanyag csak az európai jogi és erkölcsi normákhoz igazodó államiság feltételei között volt hasznosítható, és mindjárt csődöt mondott, amikor a korábbi évszázadokétól gyökeresen különböző állami, jogi és társadalmi viszonyok között próbálták vele élni. Ennek legcsattanósabb bizonyítéka a szász lakosság fejevesztett menekülése Erdélyből.

A német népesség elfogyása és a szász tudományosság ithoni elnémulása azonban nem lehet érv a szász tapasztalatanyag használhatósága ellen. Meggyőződésem, hogy amikor számba vesszük, mi mindent köszönhet az erdélyi honismeret a szászok Landeskunde-Verein-jának, nemcsak a köteles elismerést rójuk le, hanem pozitív és negatív tanulságokat is vonhatunk le saját nemzetiségi tudományosságunk újjászervezéséhez és annak öntudatos bizonyításához, hogy a kisebbség teljesítményei az egész ország tudományosságát is lényegesen gazdagíthatják. A szász tudományosság belátható időn belül lényegében kikopik országunk szellemi életéből, gazdag öröksége azonban itt marad közöttünk mindnyájunk további hasznára. Azt hiszem, nem tévedek, amikor úgy vélem, hogy ennek az örökségnek a legfőbb haszonélvezője az erdélyi magyar tudományosság lesz, főként a régebbi idők tanulmányozását illetően. Az erdélyi magyar múlt tárgyilagos vizsgálata ugyanis az idők végezetéig elképzelhetetlen marad a szász vonatkozások ismerete nélkül. Ezekkel a kérdésekkel a magyar tudománynak önmagáért is kell a jövőben foglalkoznia, hiszen a szász exodus lezárultával egyre kevesebb illetékes német szakértője lesz az erdélyi történet e fejezeteinek. A szász tudományos örökség használata azonban a német múlt torzítatlanságáért való felelősség vállalásával jár együtt. Ez elől a magyar kutatás saját érdeke szerint sem térhet ki. Számára a nem éppen mindig felhőtlen szász—magyar közös múlt már régóta kizárólagosan tudományos téma, kezelése pedig a jövőben egyenesen erkölcsi kérdés, hiszen a szász tudomány teljesítményei nem gazdátlan művelődési javak, amikkel bármi tehető, hanem Erdély helyükön maradt lakóinak közös, értékes örökségét alkotják.

A szászságnak előbb Béccsel, majd később Berlinnel való szoros kapcsolatai a másik két nép szervezeteivel szemben tagadhatatlan előnyöket biztosítottak a Landeskunde-Verein-nak, hiszen indulásakor nemcsak kitűnő külföldi szakemberek, hanem a bécsi Akadémia és németországi különböző tudományos intézmények támogatására is számíthatott. Különösen a dualizmus korában lett meghatározóvá a Verein Németország felé fordulása, minthogy a szászság 1867 után nemzetiségi létében érezte magát fenyegetve az uralkodó helyzetbe került magyarság részéről. A Verein eme külföldi kapcsolatainak keresztül termékeny indíttatások, új módszerek juthattak el a másik két erdélyi nép tudományosságába is, amire Erdélynek igazán nagy szüksége volt. Ennek a külföld felé való nyitásnak azonban még nagyobb lett volna a tudománytörténeti jelentősége, ha a Verein ezzel párhuzamosan korábbi szerves kapcsolatait a helyi kutatással is fenntartotta volna. A Verein tudománypolitikai tájékozódásában a

XIX. század második felében bekövetkezett viszonylag gyors változást jól érzékelteti tiszteleti tagságának összetétele. Míg 1870 előtt a tiszteleti tagok közé 10 erdélyit és magyarországit (többnyire németeket), 39 ausztriai és 16 németországit választottak, 1871 és 1895 között már egyetlen erdélyi vagy magyarországi sem került be 8 ausztriaiával és 31 németországiával szemben a tagságnak ebbe a fontos csoportjába.

*

Egyetlen szemleciikkben reménytelen vállalkozás lenne leltárszerűen felsorolni, hogy a Landeskunde-Verein működésének mi minden kezdeményezést, maradandó tudományos eredményt köszönhet Erdély, sőt egész Románia tudományossága. Külön-külön kellene méltatnunk az *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 1843-tól fogva 1944-ig megjelent 54 kötetében, a *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 1878 és 1930 között, valamint az ezt 1931-től 1941-ig folytató *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* összesen 64 évfolyamában közölt, ma is nélkülözhetetlen tanulmányok, értékes anyagközlések hosszú sorát. El kellene azt is mondanunk, hogy a két háború közötti Erdély legjobban szerkesztett tudományos folyóirata a Karl Kurt Klein gondozásában megjelent, előbb említett *Vierteljahrsschrift* volt. Am feleslegesnek érezzük ezt, mert ma sem tekinthető Erdély régészete, története, néprajza, népköltészete, német nyelvészete, nyelvjáráskutatása komoly szakembernek olyan személy, aki a szász eredményeket nem ismeri és munkája során nem él velük. A Landeskunde-Verein változatos tartalmú öröksége még hosszú ideig hézagpótló, megbízható építőanyaga marad mind a magyar, mind pedig a román nyelvű Erdély-kutatásnak.

Az említett folyóiratok mellé sorakoznak fel a Verein kiadásában vagy sugalmazására és támogatásával megjelent önálló kötetek, sorozatok, tudományos vállalkozások. Ezek közül első helyen kell megemlékeznünk a Verein legrégebb és napjainkban is folytatott nagy vállalkozásáról, a szászság történetére vonatkozó középkori okleveles források corpusáról (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*). Ebből több évtizedes előkészület után 1892-ben jelent meg az első és 1991-ben a hetedik kötet. Ezek színvonalas kiadásban tartalmazzák az erdélyi szász történet szinte teljesnek mondható középkori okleveles anyagát: 4687 szöveget az 1191 és 1486 közötti időszakból. Tanulságos e köteteket összevetni Georg Daniel Teutsch és Franz Firnhaber első kísérletével (*Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*. Wien 1857), vagy az egyes szász székek, egyházkormányzati egységek ezt követő oklevéltáiraival. Ebből nemcsak az derül ki, hogy a Verein okmánytára eredetileg az erdélyi történet egészét célozta meg, hanem az is, hogy mekkora előrelépés történt az edíciós megoldások, igényesség és módszeresség tekintetében, amióta e kiadványban Franz Zimmermann, majd Gustav Gündisch személyén

keresztül a forrástudományok akkor egyik legfőbb központjának, a bécsi Institut für österreichische Geschichtsforschung intézetnek a hatása érvényesült és érvényesül ma is. Ennek tulajdonítható, hogy a szász *Urkundenbuch* mindmáig az erdélyi történet legjobb középkori oklevéltára és az erdélyi medievisztika egyik legmegbízhatóbb segédeszköze. Különösen előnyre vált, hogy e sorozat szerkesztői Tagányi Károlynak az első kötettel kapcsolatos észrevételeit (Századok 1893. 41—57.) megszívélve akkor is nyitottak maradtak a másik két nép erdélyi történetírásának eredményei előtt, amikor a szász történetírás egésze a múlt század hetvenes éveitől kezdődően erősen bezárkózott önmagába és legfeljebb a németországi kutatásokat követte figyelemmel.

A Verein másik reprezentatívának szánt forráskiadványa a *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven* című, több sorozatra (Abteilung) tagoltnak eltervezett vállalkozás. Ennek első sorozata a szász városok középkori számadásanyagának közzétételét tűzte ki célul. Tekintve e városok vezető szerepét Erdély gazdasági életében, e kötetek döntő lökést adhattak volna az itteni gazdaságtörténeti kutatásoknak. Sajnos e terv mindjárt a szebeni levéltárban őrzött 1380 és 1516 közötti számadásokat tartalmazó, 1880-ban megjelent első kötettel zátonyra futott, minthogy a Szász Egyetem vagyonának kezelői nem vállalták tovább a kiadvány költségeit. A Verein ez irányú törekvései kedvezőbb visszhangra találtak Brassó magistratusában. Ez legalább saját városa esetében megvalósította az eredeti elképzelést. Julius Gross, Friedrich Stenner és Friedrich Wilhelm Seraphin a Verein gondozásában 1886 és 1896 között három vaskos kötetben mintaszerűen közzétette Brassónak a XVI. század első feléből reánk maradt számadásait, majd pedig 1903 és 1926 között megjelentette öt kötetben a helyi elbeszélő forrásokat (krónikákat, naplókat, emlékiratokat). Csak sajnálni lehet, hogy erre az Erdélyben egyedülállóan gazdag forrásgyűjteményre, a körülmények változása következtében, már nem épülhetett rá korszerű városörténeti monográfia, mivel Erich Jekelius ezzel a céllal indított kiadványából éppen a helyörténeti kötetek nem készültek el.

Szintén a honismereti egyesületnek köszönhető, hogy a szász történeti emlékirat-irodalom kiemelkedő alkotásai ma már nyomtatásban állnak a kutatók rendelkezésére. Különös nyereségként könyvelhető el a korai szász történetírás legrangosabb alkotásának, Georg Kraus segesvári jegyző XVII. századi kétkötetes krónikájának megjelentetése a bécsi császári Akadémia költségén, Georg Daniel Teutsch gondozásában (1862—1864). Hasonlóképpen a Verein tette folyóiratában hozzáférhetővé a XVIII. századi szász memorialisztika kiemelkedő emléket: a medgyesi Michael Conrad von Heyendorf terjedelmes önéletírását (1876—1884) és családi levelezését (1896), valamint Samuel von Brukenenthal gubernátor irathagyatékának egy részét (1903—1905). A forrásfeltárás területén a szoros értelemben vett szász történetírást meghaladó fontosságú teljesítményként kell értékelnünk Friedrich Teutschnak az 1543 és 1778 közötti szász iskolai rendtartásokat tartalmazó kötetét (1888)

a nagy hírű *Monumenta Germaniae Paedagogica* sorozatban, mert nem csupán a szász, hanem általában az erdélyi iskolatörténetnek is lendületet adott.

A Landeskunde-Vereinnek az erdélyi honismereti kutatások megalapozásához való legfontosabb hozzájárulásairól szólva nem feledkezhetünk meg Joseph Trausch, a Verein 1858—1869 közötti elnöke szász írói lexikonáról (*Schiftsteller-Lexikon der siebenbürger Sachsen*. Kronstadt 1868—1875. I—III.), melyet Friedrich Schuller 1902-ben újabb kötettel egészített ki és Hermann A. Hienz a *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* mellékleteként 1979-től folytat az ötödik kötet előkészítéseként. Ez a lexikon is nélkülözhetetlen munkaeszköze marad minden erdélyi kutatónak.

A történettudomány egyes ágaiban is értékes eredményekkel dicsekedhet a jubiláló egyesület; elsősorban azokon a területeken, melyek a kisebbségi önmegőrzés és önvédelem szempontjából kiemelkedő fontosságúak, pl. a jog- és intézménytörténet, valamint az egyháztörténet területén. Az előbbieket a régi szász berendezkedés védelmében II. József császár reformjai, majd pedig a dualizmus korában a magyar nemzetállami törekvések elleni védekezésből nőttek ki. Eredményei közül Friedrich Schuler von Libloy erdélyi jogtörténetét (1854—1858) és Georg Eduard Müller intézménytörténeti kutatásait kell kiemelniük.

Az egész szász értelmiségen és a Verein tagságán belül is a legnépesebb réteget az evangélikus egyház papjai, tanárai és tanítói alkották. De nemcsak ezzel magyarázható az egyháztörténeti irodalom különleges gazdagsága a XIX. és XX. századi szász történetírásban. Legalább ugyanennyire szerepet játszott ebben, hogy amikor a kiegyezés után a magyar polgári államberendezkedés kiépítése során 1876-ban a Szászföldet is beosztották a megyékbe, nemzetiségi összefogó csúciszervüket, a Szász Egyetemet (Nationsuniversität) pedig művelődési intézménnyé fokozták le, a rendi alkotmány és kiváltságok addigi védő szerepét a szász evangélikus egyház vette át. Ez persze maga után vonta, hogy az egyház politikai szerepvállalása következtében az egyháztörténeti irodalomban is erőteljesebben érvényesültek a politikai szempontok; 1870-ben a Verein alapszabályaiból törölték is a politizálás tilalmát. Az egyháztörténet bő természetéből természetesen nem hiányoztak a műkedvelő szerzők szokott alkotásai sem, de egészében véve e dolgozatok többsége a kor színvonalán állott. Egész Erdély története szempontjából nagyon becsesek a reformáció itteni kezdeteit megvilágító szász kutatások eredményei. Egészen kiemelkedő terméke ennek az irodalomnak Friedrich Teutsch kétkötetes szintézise (*Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. Hermannstadt 1921—1922. I—II.) és Karl Kurt Klein Honterus-monográfiája (1935).

A szász társadalom szerkezetéből érthető módon következett, hogy a németországi hatások alatt a múlt század második felében felvirágzó szász művelődéstörténelem szorosan kapcsolódott az egyháztörténethez. Hasonló a helyzet az életforma- és mentalitástörténet, valamint a művészettörténet esetében. Az

egyházi társadalom történetével is jóval többet foglalkoztak (pl. Richard Schuller), mint akár a kereskedő-patriciusok és iparosok életével. E fenti témák nagyon kedveltek voltak a többnyire egyházi renden lévő szász kutatók körében, de a korszak vitathatatlan szaktekintélyei, a két Teutsch, az apa és fia sem idegenkedtek ilyen kutatásoktól. Leghamarabb a sok szakértelmet kívánó művészettörténetnek sikerült kiemelkednie a szaktudomány és a népszerűsítés mezsgyéjén elhelyezkedő műfajok közül. Itt elsősorban Viktor Roth részletkutatásaira és impozáns összefoglalására (*Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Berlin 1934) hivatkozhatunk, a szász művelődéstörténetre pedig a magyarul is publikáló Karl Fabritius és Georg Adolf Schuller (t. 1939) gazdag munkássága idézhető jellemző példaként.

A honismereti egyesület keretei között folyó szász történetkutatás igazi meghatározói azonban fennállásának szinte egész ideje alatt Georg Daniel (1817—1893) és Friedrich Teutsch (1852—1933) voltak. Az apa és a fiú együttesen formálta ki és juttatta diadalra a szászság múltjáról alkotott nagyszabású összefoglalásával (*Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. Hermannstadt 1858—1926. I—IV.) az erdélyi szászok főbb vonásaiban napjainkig érvényesnek tekinthető történetadatát. Kiemelkedő személyi adottságaikon kívül mindkettőjüknek különösen kedvező közéleti helyzete is megkönnyítette ezt a népkre gyakorolt páratlan hatást a XIX. század második felétől kezdődően. Fentebb már említettük, hogy a dualizmus korában az evangélikus egyház vette át a Nationsuniversitát politikai szerepét. Georg Daniel Teutsch 1867-től kezdve püspökként, 1869-től fogva pedig 1893-ban bekövetkezett haláláig a Landeskunde-Verein elnökeként volt a szászok egyházi, művelődési és politikai életének legfőbb vezetője. Halála után mindezeket a funkcióit fia: Friedrich Teutsch örökölte. Ő 1894-től fogva 1932-ig állott népe élén evangélikus szuperintendensként és a Verein elnökeként. A kezdetek (1842—1869) első 27 és a hanyatlás utolsó 8 esztendejét (1933—1941) leszámítva, tehát fennállásának száz évéből 65 esztendőn át, a Verein tevékenysége legszorosabb kapcsolatban állott az evangélikus egyházzal és a két Teutsch püspök személyével.

Mindkét püspök a teológia mellett alapos és a kor színvonalán álló historikus szakképzettséggel is rendelkezett. Georg Daniel Berlinben Rankétól, Friedrich Teutsch pedig Heidelbergben és Lipszén Wattenbachtól, Treitschkétől és Mommsentől, a német történetírás akkori kitűnőségeitől hozta haza tudományos fegyverzetét. Érthető tehát, hogy a szász múltról alkotott szintézisük szakmailag a kor erdélyi történetírásának átlagán felülemelkedett. Népük rajongó szeretete, lendületes előadásuk irodalmi színvonala és koncepciójuknak az a végső kicsengése, hogy Erdély földjén az anyagi és szellemi műveltség, a társadalmi haladás mindenkor hordozója a szász népesség, mely mindig egységes és demokratikus tagoltságú volt, természetszerűen öntudatot kölcsönzött német olvasóinak, és a szász szakembereket is lenyűgözte. Bár Friedrich Teutsch apjánál is módszeresebben

dolgozott és hatalmas forrásanyagra alapozta munkáit, az általa írt II—IV. kötetben 1925 körül is lényegében megőrizte apjának a nemzeti romantika korában, 1850 és 1860 között fogant koncepcióját, ami nem vált a munka előnyére. A dualista Magyarországon társnemzetből kisebbségi sorba kerülő szász népesség veszélyeztetettségi érzése készíthette Georg Daniel Teutschot arra a különben logikus lépésre, hogy szakítva a Verein kezdeti gyakorlatával, a szász múltat ne Erdély általános történetén belül, hanem a másik két náció és az államiság életétől minél jobban elkülönítve és mindenekfelett össznémet látószögből szemlélje. Különben ez a nacionalizmusok kialakulásának korában természetes reakciónak tekinthető. A román történetírás szintén hasonlóan járt el, a magyar historikusok pedig a fejedelemség, az államhatalom, a politikai élet magyar jellegének túlhangsúlyozásával torzítottak az összképen. Ez az az időszak, amikor Erdély múltjának egységes tárgyalásáról mindhárom nép lemondott, hogy abban mindmáig elsősorban csak a saját szerepét állítsa be a tartomány története gyanánt. A két Teutsch szász története az első erdélyi néptörténet, és magán hordozza a műfaj minden erényének és hibájának jegyeit. Nézetünk szerint Erdély mindhárom nációjának el kell készítenie saját néptörténetét, mert csak ezekre épülhet reá, a vajdaság, a fejedelemség és a nagyfejedelemség históriájába ágyazva, a tartomány történetének hiteles összefoglalása. Amikor majd mindenki felismeri ennek szükségességét, akkor fog kiderülni a két Teutsch szász történetének igazi tudománytörténeti jelentősége. Addig is kétségtelen azonban, hogy a Verein legnagyobb horderejű teljesítményének a szász történet megalkotása tekinthető.

Túlzott tekintélyek kialakulása azonban veszedelmeket is rejt magában, mert lefékezheti a tudományok egészséges további fejlődését. Ez lett a következménye a Verein munkásságára és a szász történetírásra a Teutschok több mint fél évszázados „uralmának”. Nagy személyi tekintélyük évtizedeken át lehetetlenné tette, hogy más, újabb koncepció is kialakulhasson és a fiatalabb nemzedékek túllép-hessenek a nemzeti romantika korában megfogalmazott tételeken. A szász társadalom érthetően ragaszkodott a múltjáról adott ragyogó, idealizált képhez, melyet a politikai harc fegyverének is érzett. Johann Höchsmann (†1905) és Franz Zimmermann fellépése a szakszerűség, a kritikusabb és realisabb történetnézést érdekeiben így nem hozhatott fordulatot (1907), a Teutschok koncepcióját még a politikai főhatalom megváltozása (1918) sem ingathatta meg. Ennek negatív hatását tovább fokozta a Vereinnak az erdélyi történetkutatás egészétől való tovább fokozódó elszigetelődése és egyoldalú tájékozódása Németország felé, ami itteni befolyásának, hatásának fokozatos csökkenését hozta magával. Mindezt a Friedrich Teutsch halálát követően püspökké és Verein-elnökké választott Friedrich Müller (1884—1969) már nemcsak érzekelte, hanem székfoglaló beszédében (*Wandlungen der geschichtlichen Hauptaufgaben unseres Volkes*. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift 55/1932. 286—299.) ki

is mondotta. Lándzsát tört a reális történetelmélet és egy korszerű kutatóintézet felállítására. Ebben főfoglalkozású szakemberek tarták volna fel nemcsak a szászok, hanem az új Romániába került többi német népcsoport történetét is. A türelmetlenül terjeszkedő hitlerizmus azonban nem hagyott időt a szintén szakképzett történész Müller püspöknek arra, hogy a Verein munkáját és a szász történetírást megújítsa, mert a náci 1941-ben a nagy múltú egyesületet megszüntették, illetve betagolták az általuk Szebenben létesített egységes német kutatóintézetbe (*Forschungsinstitut der Deutschen Volksgruppe in Rumänien*). A Verein csak a megosztott Erdély északi részében folytathatta tevékenységét egészen a háború befejeződéséig (1945). A Vereint véglegesen a berendezkedő kommunista hatalom tiltotta be 1947-ben.

Mióta Georg Daniel Teutsch a szász kutatást a néptörténet irányába tolta el, erősen felértékelődtek a tájnyelvi és néprajzi vizsgálódások, hiszen a szász eredetkérdésre vonatkozóan elsősorban innen reméltek az írásbeliség korát megelőző időkbe visszanyúló információkat. A történelemmel párhuzamosan tehát a múlt század második felében a Vereiben is fellendültek a nyelvészeti és néprajzi kutatások. Ebben a vonatkozásban különösképpen hasznosnak bizonyultak a Verein munkáját az össznémet kutatáshoz fűző említett szálak, hiszen a szász nyelvtudományi és néprajzi vizsgálódások szorosban kapcsolódhattak a német filológia és etnográfia fejlődéséhez. Így születhetett meg a Landeskunde-Verein harmadik nagy alkotása, az erdélyi szász nyelvjárási szótár (*Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch I—V, 1908—1975*).

A korábbi szakszerűtlen kezdeményezéseket az erdélyi szász nyelvjárás szótárának megalkotása céljából a Verein 1861-ben vonta be tevékenységi körébe. A munkálatok megszervezését és irányítását ekkor a néprajzos Joseph Haltrichra (1822—1886) bízták, de a Szótár igazi megalapozója érthetően nem ő, hanem a filológus Johann Wolff (1844—1893) lett. Ez a kitűnően képzett nyelvész, *Vorarbeiten zum siebenbürgisch-deutschen Wörterbuch* (VerArch. 27/1897. 587—650.) című dolgozatából kitetszően, a szavakat történeti-társadalmi összefüggéseikben kívánta bemutatni. Ennek érdekében az anyaggyűjtésbe igyekezett bevonni minél nagyobb részt az írásos forrásokból, a település-, gazdaságtörténet és néprajz anyagából. Különösen nagy jelentőségű kezdeményezése volt a földrajzi nevek rendszeres gyűjtésének, értelmezésének elindítása. Wolffnak köszönhető a szász nyelvészeti, lexikográfiai munka szoros összekapcsolása a néptörténeti, néprajzi, agrár- és művelődéstörténeti kutatásokkal.

Az ő 1893-ban fiatalon bekövetkezett halála után a szótári közösség élére Adolf Schullerus (1864—1928) került, aki jól képzett munkatársakkal 35 éven keresztül végezte a munkálatokat. Ezek a századfordulóra odáig jutottak, hogy 1905-ben elkezdődhetett a szerkesztés, 1908-tól fogva pedig a közzétételre is sor kerülhetett. Schullerus kutatói érdeklődése és felfogása hasonló volt a Wolfféhoz. Ennek következtében a szócikkekben nagyobb teret

kaptak a néprajzi, település- és művelődéstörténeti vonatkozások, mint a nyelvjárási sajátosságok. A Szótár körül kialakult nyelvészeti műhely és iskola éppen úgy központja lett a szász filológiának, mint az Urkundenbuch a történetkutatásnak. Fellendült a szász nyelvészet, és igyekezett lépést tartani a német nyelvtudomány fejlődésével. Megindultak a hangtani, nyelvtörténeti, nyelvjárási kutatások, amelyeket olyan kitűnő szakemberek műveltek, mint Georg Keintzel, Richard Huss vagy Andreas Scheiner. A nyelvtudomány egyre komolyabban hallatta hangját annak eldöntésében, hogy az Erdélybe érkező első szász telepesek Németország mely tájairól származtak ide.

Az uralomváltás ezt a vállalkozást is alaposan visszavetette, Schullerus halála (1928) után, szász kutatóintézet hiányában, a Szótár cédulaanyagát Erdély különböző részein élő tíz munkatárs között szétosztották, hogy a munkálatok folytonosságát mégis biztosíthassák. Rövidesen kiderült azonban, hogy nagyobb méretű tudományos munka szervezett központ nélkül elképzelhetetlen. Miután Gustav Kisch, a kolozsvári egyetem német tanszékének vezetője, 1934-ben elhárította magától azt, hogy otthont adjon a Szótárnak, a Besztercén tanárkodó Fritz Holzträger (1888—1970) vállalta magára a szász szótár továbbvitelének gondjait. Megszervezte a Szótár központját (Wörterbuchkanzlei), összegyűjtötte a szétosztott cédulaanyagot, közös néprajzi-néprajzi kérdőíveket bocsátott ki, és kb. 400 000 darabra növelte az adatgyűjteményt, végül pedig kidolgozta a szótár G betűs címszavait. 1940-ben a Forschungsinstitut keretében Szebenben végre megszervezték a Szótár szerkesztőségét (Wörterbuchstelle). Ennek köszönhető, hogy a németiségre szakadt nehéz években sem szűnt meg a szerkesztés, mert Holzträger a gyűjtött anyagot a háború végén magánlakására menekítette és megővta a pusztulástól, rendkívül nyomorúságos körülményei ellenére egyedül is folytatta a munkát 1955-ig. Ekkor a keletberlini Német Akadémia és a Román Tudományos Akadémia közötti egyezmény értelmében létrehozott munkaközösség vette át a szótárszerkesztést, de már nem Holzträger, hanem Bernhard Capesius (1889—1981) irányítása alatt. Az ekkor elindított újabb gyűjtés a helyi nyelvjárásváltozatok szinte hiánytalan lejegyzésével értékes kiegészítést hozott a kíváncsorság előtt álló erdélyi szászság nyelvi örökségéhez, valóban a 24. órában. A munkálatok ma is folynak, de csak remélünk lehet, hogy a Verein és szász nyelvészszakemberek egymásra épülő, szívós munkája annak ellenére befejeződhet, hogy közben Erdélyből elfogyott a Szótárban megőrkített nyelvet beszélő német lakosság. E nagyszabású feladat a romániai germanistákra kötelességként vár, nemzetiségre való tekintet nélkül, mert ezzel saját tudományunknak is tartoznak. A Landeskunde-Vereintől ugyanis olyan becses tudományos anyagot örökölték, hogy az európai nyelvtudományt rövidítenék meg, ha nem működne közre abban, hogy mindaz, amin a Verein másfél évszázadon át munkálkodott, a germanisztika hasznára szolgálhasson.

Nagy múltú tudományos szervezeteket sohasem lehetett hatalmi szóval megszüntetni, mert azok lényege tovább munkál az egykori tagok tevékenységében. A román kommunista hatóságok is hiába oszlatták fel 1947-ben a Landeskunde-Vereint, mert az a Németországba kivándorolt tagjai körében újjászerveződött. Az emigráns szász fiatalok, főként teológusok, 1946-tól kezdve rendszeresen találkoztak fokozatosan létrejött egy új munkaszervezet (*Arbeitskreis junger siebenbürger Sachsen*). Ez aztán, elsősorban az emigráció tudományos vezetőjének tekintett Karl Kurt Klein professzor (1897—1971) buzgólkodása nyomán, 1962-ben Heidelberg székhellyel erdélyi honismereti munkaközösséggé (*Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde*) alakult át, mely az egykori tagok határozata alapján a Landeskunde-Verein jogutódjának nyilvánította magát. Ugyanekkor elhatározták az 1944-ben félbeszakadt *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* folytatását *Siebenbürgisches Archiv* címmel. Miután 1970-ben sikerült Gundelsheimben, a német lovagrend kastélyában végleges otthont biztosítani az erdélyi szász dokumentációs központnak, a munkaközösség tényleges tevékenysége is ide tevődött át. E központ magját az erdélyi kutatásra specializált és gondosan fejlesztett, napjainkra több mint 30 000 művet számláló szakkönyvtár, levéltár, kéziratár és múzeum alkotja. Az itt folyó jól szervezett munkának köszönhetően az 1962-től kezdve megjelenő *Siebenbürgisches Archiv* kiegészítéseként az egykori Verein mai örökösei már *Studia Transylvanica* és *Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens* elnevezésű sorozat köteteivel, valamint az 1971-ben az egykori *Korrespondenzblatt* örökebe lépő *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde*, illetve 1978-tól kezdődően *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* elnevezéssel, valamint az 1984-től fogva kiadott *Siebenbürgische Familienforschung* című folyóirattal szolgálják továbbra is az Erdély-kutatást.

A mai Arbeitskreis tehát ténylegesen is vállalja a tegnapi Landeskunde-Verein örökségét, de világosan látja, hogy a szász lakosság emigrálásával megváltozott helyzetben módosítania kell annak korábbi célkitűzéseit. Ennek megfelelően Erdélyt, etnikai és művelődési többszínűsége ellenére, történeti és földrajzi egységként tekinti kutatási tárgyának, különös figyelmet szentelve az interetnikus vonatkozásoknak. Új kritikai módszerek közvetítésével és tényleges feladatok vállalásával egyaránt tevékenyen részt kíván venni az Erdélyt illető kutatásokban, érthető módon elsősorban a szász vonatkozások feltárásával és a németiség erdélyi teljesítményeinek emlékezetben tartása által. Így a Verein nagy vállalkozásainak: az Urkundenbuch, a Szótár és Viktor Roth művészettörténeti szintézisének befejezésével, továbbá hiteles erdélyi történelmi atlasz szerkesztésével. Különösen nagy horderejű lehet az Arbeitskreis ama szándéka, hogy most már kívülálló szemlélőként, érdektelen félként, a részrehajlás nélküli tudományos tárgyilagosság szószólójaként jusson szerephez az erdélyi múlt vitás kérdéseiben. A politikai szempontok kirekesztésével, a korszerű kutatási módszerek terjesztésével, a tárgyilagos, tudományos kritika alkalmazásával az Arbeitskreis valóban nagymértékben előmozdíthatná, hogy az Erdély-kutatás ne az itt élő népek szembeállításának, hanem összekapcsolásának legyen az eszköze.

Ebbéli törekvéseiben az Arbeitskreis mindig számíthat az Erdélyi Múzeum-Egyesületbe tömörült magyar kutatók őszinte együttműködési készségére. Bízunk abban, hogy amint a másik két erdélyi nép tudományossága is sokat köszönhetett a jubiláló Landeskunde-Verein-nak a múltban, a jövőben az Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde szintén hasznos munkatársa lesz mindazoknak, akik tiszta szándékkal közelednek ama föld tudományos kérdéseire, mely az erdélyi szászoknak is hazája volt 800 esztendőn keresztül.

Jakó Zsigmond